

Zeeland voorkwamen en dat Zeeland-bewester-Schelde in de Vlaamse periode waarschijnlijk bestuurd is door de kastelein van Brugge. Hij oppert de hypothese dat Lodewijk van Loon het Zeeuwse burggraafschap erfelijk aan de heer van Voorne heeft geschonken om deze aanhanger te paaien met een mooie titel. Ik moet zeggen dat er tegen deze redenering niet veel is in te brengen. Een sterk bewijs lijkt me, dat de bevoegdheden van de Zeeuwse burggraaf op essentiële punten verschillen van die van zijn Vlaamse collega's.

Monna had met het Leidse burggraafschap een ondankbare taak. De gegevens hiervoor zijn werkelijk schaarser. Hij heeft nagegaan of de Leidse heren, die in de twaalfde eeuw verschillende malen zonder meer 'castellanus' werden genoemd toen ook een echt ambts-district bezaten waarbinnen zij de rechtspraak uitoefenden, zoals hun Vlaamse collega's. Hij heeft daarvoor een minutieus onderzoek ingesteld naar alle goederen en rechten die de heren van Wassenaar, sinds 1340 burggraven van Leiden, blijkens enkele lijsten uit de tweede helft van de veertiende eeuw bezaten en zich daarbij steeds afgevraagd of deze bezittingen misschien tuggingen op het oorspronkelijk aan de burggraven verleende ambtsleen. Het onderzoek leverde meer vraagtekens dan resultaten op, maar toch wel zoveel dat de schrijver meent te mogen concluderen dat ook hier geen sprake is van een pendant van de Vlaamse kasselrijen. Veeleer was het een loze eretitel die verleend zou zijn aan de heren van Leiden om hen te verzoenen met de gedachte dat zij de losse band met de bisschop van Utrecht omstreeks 1130 moesten verruilen voor de strenge controle van de graaf van Holland. Ik vind dat wat vergezocht. Het lijkt me niet onaannemelijk dat de titel in zwang is gekomen op het moment dat de Leidse burcht gebouwd werd en toevertrouwd aan de vroegere heren van Leiderdorp. Dat die tot 1130 aan het hoofd gestaan zouden hebben van een Utrechtse enclave in het Hollandse gebied, is mijns inziens een te vergaande conclusie uit de oorkonde van 1108 (Koch nr. 95) waarin de heren van Ledene en van Voorhout inderdaad als getuigen in een bisschoppelijke oorkonde voorkomen, maar waarschijnlijk meer als borgen voor de graaf van Holland, die hier direct bij de rechtshandeling betrokken was.

H. P. H. Jansen

Opstand en pacificatie in de Lage Landen. Bijdrage tot de studie van de pacificatie van Gent (Verslagboek van het tweedaags colloquium bij de vierhonderdste verjaring van de pacificatie van Gent; Gent, 1976, 391 blz.).

Dit boek bevat het verslag van het op 22 en 23 oktober 1976 te Gent gehouden colloquium waarop zeventien inleiders uit Noord en Zuid hun licht hebben laten schijnen over een reeks van onderwerpen verband houdende met de pacificatie van 1576. De gehouden referaten zijn in deze bundel gepubliceerd met enige bijlagen die onder andere de officiële tekst brengen van het cruciale document zelf. Bovendien is een overzicht opgenomen van de gedrukte uitgaven van de pacificatietekst waarin zesendertig edities bibliografisch verantwoord worden door J. Machiels (hieraan gaat een kritische beschouwing vooraf van P. van Peteghem over de wijze van publikatie en verspreiding van de tekst in de verschillende gewesten, waarbij opmerkelijke verschillen aan het licht treden).

De herdenking is opgezet in een sfeer van verdraagzaamheid, anders dan in 1876, toen dit gezien de controversiële aard van het thema te Gent nog niet mogelijk was. Het accent valt daarbij uiteraard op de zuidelijke bijdragen die veertien van de zeventien lezingen uitmaken. Zij vormen een weerspiegeling van hedendaagse Zuidnederlandse visies op de materie die overigens allerminst gelijksoortig zijn, maar toch vaak anders gekleurd zijn

dan die van de protestantse of liberale noordelijke geschiedschrijving die het beeld van de Opstand in het verleden zozeer bepaald heeft. De bekende onderzoeker van het Belgische protestantisme A. L. E. Verheyden voelt de problematiek goed aan, wanneer hij over de pacificatie-overeenkomst schrijft dat het 'voor de calvinisten ... een wipplank (werd) om zich structureel vast in te planten in het Zuiden en de reeds veroverde posities in het Noorden te bestendigen en uit te breiden' (325), en hij de hele opzet van die zijde als 'een behendig politiek-religieus maneuver' ziet (329). De sinds de opstand van 1572 verkregen posities van Oranje c.s. in Holland en Zeeland waren een tastbare realiteit die door de Staten der overige Nederlandse gewesten, Brabant, Henegouwen en Vlaanderen voorop, in 1576 onder druk van de uit de hand lopende militaire, financiële en bestuurlijke toestand *de facto* erkend werden door het aangaan van onderhandelingen en het sluiten van een overeenkomst. Dat daarbij de plakkaten werden opgeschort en volledige bewegingsvrijheid voor een ieder werd afgekondigd in alle gewesten, zonder dat er sprake was van eigenlijke vrijheid van openbare godsdienstuitoefening in de gebieden der verdragsluitende partijen, betekende dat toekomstige conflicten juist op dit punt onvermijdelijk waren. In Holland en Zeeland was de gereformeerde religie de officieel geldende geworden, in de overige gewesten werd volgens artikel 4 der pacificatie geen enkele inbreuk op de alleenrechten der rooms-katholieke kerk geduld.

In de bijdrage van H. Demeester (147 vlg.) kan men lezen hoe de eigenlijke overwegingen in de kring van de zuidelijke clerus bij zijn advies tot aanvaarding der pacificatie aan Don Juan behalve op de feitelijke onvermijdelijkheid ervan berustten op de wens langs deze weg het herstel van de katholieke religie in Holland en Zeeland te bewerken (door middel van de later bijeen te roepen speciale vergadering der Staten-Generaal). Er bestond immers de vrees dat anders de rooms-katholieke kerk in de Nederlanden geheel te gronde zou gaan, een argument dat ook Marnix als pamfletschrijver in de komende periode wel zou hanteren, hij uiteraard uit politieke overwegingen samenhangend met de 'wipplank'-taktiek.

Aan de sterk politiek bepaalde motieven van Oranje en Marnix bij hun optreden in de jaren voor 1576 wijdt M. Baelde een beschouwing, aldus de schijnwerper richtende op anderen dan de in het Zuiden van oudsher meer populaire Egmond en Hoorne (zelfs in de literatuur en de beeldende kunst was de Egmond-verering in België opvallend, zoals H. van Nuffel in zijn lezenswaardige bijdrage over de Opstand in de literatuur laat zien (269). Over Oranje's opstelling bij zijn huwelijksplan in 1561 spreekt Baelde in termen van 'schaamteloos' schipperen op godsdienstig gebied (137), een harde kwalificatie maar niet verrassend voor wie aan uitlatingen van Datheen op dit punt denkt. Helaas ontbreekt de biografie van Van Schelven in de documentatie van deze bijdrage die overigens ongetwijfeld terecht van de sterke machtspolitieke aspecten van het streven van Oranje uitgaat.

Dat de prins in ieder geval in de jaren voorafgaande aan de pacificatie brede ondersteuning ook in andere gewesten begon te vinden, wordt duidelijk gemaakt in de grootste bijdrage aan de bundel, die van M. Baelde en P. van Peteghem die de reeks opent. Hier wordt zelfs gereleveerd dat de in deze tijd gelegde contacten wellicht reeds de eerste stoot hebben gegeven naar de Unie van Utrecht van 1579 (14). Het ging daarbij immers ook om het vinden van aansluiting bij de aangrenzende gewesten Utrecht en Gelderland. De slotsom ook bij deze auteurs is echter dat de pacificatie die voor zo veel uiteenlopende tekstinterpretatie vatbaar was, 'meer kansen inhield om te mislukken dan om tot succes te leiden' (49).

Van Peteghem heeft voor Vlaanderen, de Leuvenaar G. Janssens voor Brabant en J. J. Wolter voor het Noorden in het algemeen de relaties met de pacificatie nader uiteengezet.

Het artikel van eerstgenoemde is *in extenso* in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXIX (1976) 335 vlg. opgenomen, hier verscheen slechts een korte samenvatting. Is het nog een weerklank van oude tradities als in het stuk van Janssens tweemaal over de partij van Holland en Zeeland als 'de vijand' wordt gesproken, eenmaal zonder en eenmaal met aanhalingstekens (65 en 71)? Woltjer geeft zijn visie op de gebeurtenissen in de noordelijke gewesten (ook in Holland en Zeeland hadden heel wat steden tot 1576 de 'loyale' zijde gehouden) en bespreekt in het kort ook de jaren van toenemende polarisatie tot 1580, waarin het beperkte experiment tot vreedzame samenleving der godsdiensten dat de pacificatie was moest mislukken. Eén kanttekening moge bij deze bijdrage geplaatst worden, namelijk waar de schrijver zich afvraagt hoe Oranje ooit de benoeming van Jan van Nassau tot stadhouder van Gelre kan hebben bevorderd (96). Dat de prins als politicus in hart en nieren zich 'niet bewust' zou zijn geweest van de veranderingen in opstelling die zich toentertijd bij zijn broer en vertrouwde medewerker sinds jaren hadden voltrokken, klinkt onwaarschijnlijk. Misschien wordt Oranje hier te zeer alleen als matigende en verzoenende figuur gezien (in het stuk van E. H. Waterbolk over humanisme en tolerantiegedachte wordt de prins anno 1566 eveneens in de directe sfeer van Erasmus' voelen en denken geplaatst, 308). Het machtspolitieke facet van zijn persoon, soms wel als zijn machiavellisme omschreven (334), treedt daarbij sterk op de achtergrond.

Vele bijdragen bestrijken een ruimer terrein dan alleen de pacificatie-periode, al houden zij op enigerlei wijze daarmee wel verband. De Brusselse filoloog A. Gerlo presenteert drie onuitgegeven brieven van Lipsius aan Marnix uit 1582 en 1584. In de laatste brief bericht de toenmalige Leidse hoogleraar aan de burgemeester van Antwerpen hoe de Gentenaren op dat moment bezig zijn 'pactionem cum hoste coire' (235 vlg.). Hiermee wordt een fase in de geschiedenis belicht die de definitieve scheiding der wegen van Noord en Zuid bracht. De gereformeerde predikanten te Gent speelden blijkbaar een hoofdrol bij deze beweging van afvalligheid die ook de beide correspondenten in de volgende jaren niet onberoerd zou laten. Ongetwijfeld had de spreker die zich als filoloog van een historische beoordeling onthoudt, niet de bedoeling om de feestvreugde van 1976 te verstoren. In ieder geval is dit stuk aanbevelenswaardige lectuur voor J. Briels, die in zijn breedvoerig referaat over de emigratie uit de Zuidelijke Nederlanden van 1540-1621-30, neerslag van verrichte en deels nog te publiceren onderzoekingen op dit terrein, het gebeuren in Holland en Zeeland sinds 1572 reduceert tot een traag verlopend protestantiseringsproces in provinciale sfeer waaraan de emigranten uit het Zuiden pas vaart hebben gegeven in de volgende decennia (199 vlg.). Voor de bespreking van deze opvattingen is het hier niet de plaats, al dient wel opgemerkt dat de noordelijke provincialen dan misschien ook wat gedisciplineerd wordt van het 'despotisme calviniste' dat blijkens een Gentse persstem van 10 juni 1876 in Holland geheerst zou hebben (335) en dat als 'calvinistische terreur' ook nog gesignaleerd wordt bij L. J. Rogier in *Eenheiden scheiding* (2e druk, 1968) 91.

Het is U. Vermeulen die in zijn referaat de aandacht vroeg voor de controversen van katholieken en liberalen bij de Gentse pacificatiefeesten van 1876. Het waren de laatstgenoemden die zich toen uit politiek engagement aangordden tot de herdenking met medewerking van een historicus als P. Fredericq.

Van de overige, nog niet genoemde bijdragen kunnen we in dit bestek slechts de titels vermelden: J. Scheerder, 'De werking van de Inquisitie' (ten onrechte wordt hierbij in noot 1,164 voor de pacificatietekst verwezen naar Nuyens in plaats van naar de bijlagen van de bundel); N. Maddens over 'Het aantal inwoners van Vlaanderen aan de vooravond van de Opstand'; E. van Cauwenberghe, 'De economische ontwikkeling in de Nederlanden in de eeuw voor de pacificatie'; H. Maes, 'Luther had vele voorlopers'; H. de Ridder-

RECENSIES

Symoens, 'De weerklank van de Hervorming en de onafhankelijkheidsstrijd in de publikaties van de (Belgische) kringen voor plaatselijke geschiedenis'. Alles bijeengenomen bestrijkt de bundel dus een ruim veld van onderzoek en levert deze publikatie een waardevolle bijdrage tot de studie van een problemencomplex dat voor de geschiedenis van de gezamenlijke Nederlanden van vitale betekenis is.

A. F. Mellink

John B. Knipping, *Iconography of the Counter Reformation in the Netherlands. Heaven on earth* (2 dln; Nieuwkoop: B. de Graaf, Leiden: A. W. Sijthoff, 1974, 544 blz.).

Toen de auteur in 1939 te Nijmegen promoveerde op het eerste deel van zijn studies over 'Iconografie van de contra-reformatie in de Nederlanden' en daarop in het begin van de tweede wereldoorlog een tweede deel deed volgen, noemde hij zich nog met zijn kloosternaam Bonfilius, en schreef hij in een situatie die nogal antithetisch was ten opzichte van niet-katholieke groepen en de daaruit afkomstige theorieën. Voor deze Engelse bewerking, ruim dertig jaar later, wilde hij natuurlijk verwerken wat kunsthistorici zoals Panofsky aan nieuwe belichtingen hebben gegeven, wat historici zoals Zeeden en Dickens over de contra-reformatie schreven, en vooral ook wat in zijn eigen kerkgemeenschap inmiddels veranderd was. Dat laatste blijkt uit zijn slotbeschouwingen bij elk hoofdstuk. Aan het materiaal zelf hoefde hij niet zoveel toe te voegen; ook de structuur van zijn werk kon in hoofdzaak gelijk blijven.

Het inleidende hoofdstuk bespreekt de invloed van de contra-reformatie op de Nederlanden. De rooms-katholieken in de zuidelijke gewesten konden binnen en buiten hun kerkgebouwen uiting geven aan hun geloof, ook visueel; in de noordelijke moest dat alles binnenskamers blijven. Toch was de ontwikkeling van stijl en van gedachtengang overal dezelfde, althans in de beslissende periode van 1585 tot 1640. Het humanisme, behandeld in hoofdstuk II, leverde materiaal voor allegorieën en zinnebeelden. Deugden, zonden, bepaalde levenshoudingen en geloofsovertuigingen werden voorgesteld als personen, als dieren, als voorwerpen (bijvoorbeeld hart, schedel), waarbij ook de houding van die personen en hun al of niet bekleed zijn iets geestelijks kon uitdrukken. Zinneprenten werden er vooral van bijbelse tafereelen vervaardigd. Ook heidense motieven werden zonder bezwaar overgenomen: de amor-figuur, de overwinningstoet, en alweer de kleding. Het humanisme werd dus zichtbaar gekerstend.

Het nieuwe ascetisme, aldus hoofdstuk III, werd door de orden en met name door de jezuïten geïntroduceerd. Grafici lichtten met hun werk de geestelijke oefeningen van Ignatius toe, en ook de mystieke vertogen van Teresa van Avila. Geliefd bleef het beeld van de twee wegen als dat voor de levenskeus; de kerkelijke en politieke ontwikkeling maakte de voorstelling populair van de christenstrijder met zijn wapenrusting. Illustraties die het gevoel raakten, zoals van het hart of van het geestelijk huwelijk, dienden als uitgangspunt voor allerlei meditaties. De middeleeuwse beschouwing van dood en levens-einde kreeg iets minder aandacht. De polemische situatie van de kerk en van de individuele gelovige bracht ook nieuwe vormen van devotie naar voren, beschreven in hoofdstuk IV: die aangaande het kind Jezus, aangaande de engelen, aangaande de martelaren waarbij ook slachtoffers van geloofsvervolging in eigen tijd (West-Europa en Japan) aandacht kregen. De orden brachten hun speciale heiligen naar voren, waarmee de gelovige zeer familiair leerde omgaan. De gegevens uit de Bijbel, waarover hoofdstuk V handelt, waren natuurlijk ook in de middeleeuwen geliefd geweest. Bepaalde vaste combinaties van per-